

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ ТИЙКАРЫНДА БАЛАЛАРДЫ ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚҚА ТӘРБИЯЛАҰ

TURSINBAEVA UMIDA SALAMAT QIZI

Ózbekistan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı

“Ulıwma kásiplik hám social gumanitar pánler”

“muzıkatanıw” qániygeligi 1-kurs studentı

Tel: 998991130145

Балалар фольклоры – адамзат жәмийети басынан кеширген көп дәуірлердиөзінде сәўлелендирген хәм хәзир де хәрекетте болған жанрлар жәмлеспесин қурайды. Дүнья халықларының фольклортаныў тараўында балаларға арналған хәм кишкенелердиң өзлери атқаратуғын дәретпелер дәстиярлы изертлеўлерге өзек болып, кең көлемде үйренилмекте. Әсиресе, балалар сөз ойынларының басламасы болған *айтпышлар* аялаў поэзиясы үлгилери қурамында қарастырылып, жанрдың сөз өнерин раўажландырыўдағы әҳмийети белгилеп өтилген.

Орайлық Азия халықлары балалар фольклорында айтпышлар О.Сафаров изертлеўлеринде туңғыш мәрте талланып, олар «қизикмачоқлар» деп атала баслады. Қазақ фольклортаныў илиминде бул жанр «сұрамақтар» яки «қызықтамалар» деген атамалар менен жүритилмекте. Қырғыз балалар фольклорында болса, «суроо-жооп айтымдар» түринде аталады. Қарақалпақ балалар әдебияты изертлеўшиси И.Қурбанбаев бундай үлгилерди «балалар ойын- саўық қосықлары» деп .

Баланы ойын-саўыққа тартыў, оның ядлаў қәбилетин арттырыў хәм сөз өнерине қызықтырыў мақсетинде айтылатуғын *айтпышлар* қарақалпақ фольклорындағы хәрекеттеги жанрлардың бири. Бурын бул жанрды «саўықламалар» деп те атаған. Халық дәретиўшилигинде «саўық» сөзиниң мәниси «қызық», «ўақ-шақ», «гәп саўмақ» деп айтылады. Түсиндирме сөзликте де усыған жақын мәнилер берилген. Тийкарынан қызықлы сораў-жуўаплардан ибарат болған бул жанрдың қарақалпақша «саўықламалар» деп аталыўы усындай тийкарларға ийе

хәм оның балалар дәрәтпеси сыпатында қәлиплесиўи узақ әсирлер менен белгиленеди. Қарақалпақ фольклорындағы «Хәккә қайда?», «Түлкишек», «Ғақ, ғак – ғарғалар!», «Түйе, түйе – түйелер» хәм т.б. – айтпыш жанрының көпвариантлы хәм кең тарқалған үлгилеринен. Оны ата-аналардың үйретиўинен тысқары, балалардың өзлери де ядлап алады. Жанрдың миллий версияларының көплеп дәрелиўи де соның мысалы. Айтпышлардың ең баслы өзгешелиги, оның уйқасымлы сораў-жуўаплардан ибарат болыўында. Ондағы хәдийселер қысқа сюжетке қурылғанлықтан кишигирим ертеклерди де еске түсиреди. Усындай тәрәплерин есапқа алған атақлы татар фольклоршысы Н.Исәнбет оларды «ертексымақлар» деп атаған еди. Бул сөз ойынының сөзден-сөз туўғызып, избе-излиликте дизбекли баянланыўы, балалардың қызығыўшылығын оятып ғана қоймай, оларды өзлигинше ойланыўға да мәжбүр етеди, ой-өрисин кеңейтеди. Балалар саўықламаларды ядлаў хәм тәкирарлаў арқалы тәбият пенен тиллеседи, жан- жәниўарлар дүньясы менен танысады. Айырым ўақытларда олар жәнликлерге «Гүбелек, гүбелек!», «Қоңызак, қоңызак!», «Қумырсқа, қумырсқа!», «Мылтықшы, мылтықшы!», «Ханқызы, ханқызы!» деп тиккелей тил қатса, олар менен өзли-өзли болып оңаша сәўбет қурса, лекин өзлери услап көрмеген, сырын билмеген тиришилик ийелериниң хәрәкетлерин бир-биреўден сораиды. «Хәккә қайда?» атлы саўықламада сол халат көзге тасланады:

- *Хәккә қайда?*
- *Уясында.*
- *Неғып отыр?*
- *Кесте тигип отыр.*
- *Кестеси қандай?*
- *Алақандай...*

Хәккениң усы хәрәкети әсиресе қыз балаларға ой салады. Олардың үйде зинҳар бос отырмаўы кереклиги, бирнәрсе менен бәнт болып, ата- анаға көмек көрсетиўи, қолқабыс тийгизиўи зәрүр екенлиги еслетиледи. Усы саўықлама балалардың хәрәкетли ойынына да айланып кеткен. Кишкенелердиң кеўилашар машқыларына өзек болған бундай сөз ойынларын Н.Дәўқараевтың «балалар

қосығы», ал Қ.Айымбетовтың «балалар ойыны» деп атау себеби де сонда еді. Дәстүрий айтпышлардың әпийуайы хәм қысқа үлгилерине сер салсақ, олардың дәретилюи ата-ана менен бала ортасындағы сәўбет тийкарында жүзеге келгенлигин көреміз. Оның жарқын үлгиси «Хәкке қайда?» түріндеги айтпышлардың аналар атқарыушылығынан орын алған үлгилери болып есапланады. «Түлкишек» атамасы менен белгили болған айтпышлар болса, жанрдың жетиліскен, ең көп вариантласқан көркем сыңарларынан саналады:

- *Түлки, түлки – түлкишек,*
- Түнде қайда барамыз?*
- *Мамам үйине барамыз.*
- *Мамаң бизге не берер?*
- *Ешки сауып сүт берер,*
- Серке сойып ет берер.*
- *Оны қайда қоямыз?*
- *Там түбине қоямыз.*
- *Ийт әкетсе қәйтеміз?*
- *Ийт аузынан аламыз.*
- *Қус әкетсе қәйтеміз? __*
- *Қус аузынан аламыз.*
- *Қумға түссе қәйтеміз?*
- *Қағып-қағыпжууамыз.*
- *Суўға түссе қәйтеміз?*
- *Суў астынан тауамыз.*
- *Ағып кетсе қәйтеміз?*
- *Қайыққа минип қууамыз.*
- *Жеткизбесе қәйтеміз?*
- *Балыққа минип қууамыз!*

«Түлкишек» деп аталатуғын айтпышлардың көпшилиги усылайынша қызықлы жуўмақланады. Бир хәрекеттен кейин, екинши хәрекетке көшип, ўақыяның динамикалық түрде раўжланыуы, балалардың да тез шешим қабыллау қәбилетлерин

қәлиплестирип барады. Бул әлбетте, баланы сөз ойынына қызықтырыудан тууылған миллий тәрбияның да бир усылы екенлиги тақыйық. Халық арасында «Түлкишек» атлы ертект те, балалардың хәзил айтымлары да, хәрқыйлы хәрекетли ойынлар да ушырасады. Усы үлгидеги дәрәтпелердиң бирнешә әсирлер дауамында пүткил қарақалпақ балаларының сүйикли дәрәтпесине айланғанлығы бойынша мағлыұматлар бар. Хәттеки, оның айырым нұсқалары өзбек хәм қазақ балалар фольклорынан да орын алған. Жәнликлердиң ишиндеги ең кишкенеси қумырсақалар менен тиллесийлер де өз алдына бир дүрким. Қарақалпақ халық аўызеки ләретиўшилигинде қумырсақ хәққында айтылған тымсаллар көп. Оларда қумырсақаның ашлыққа шыдамлылығы, қыйыншылыққа көнбислиги, мийзамкешлиги хәм т.б. жақсы қәсийетлери қызықлы ўақыялар менен байланыстырылып тәрипләнеди. Усындай тымсаллардың тәсиринде дәрәлген саўықламалар да бар болып, олар балалар қыялына қанат питиреди, тәбият сырларын билиўге болған интасын жәнә де арттырады:

- *Қумырсақ, қумырсақ,*
Басың неге қасқа?
- *Ақылым көп шығар?!*
- *Қуйрығың неге жууан?*
- *Күшим көп шығар?!*
- *Белиң неге жиңишке?*
- *Шүкирлигим көп шығар?!*
- *Аяғың неге сыйдам?*
- *Жүрисим көп шығар?!*
- *Жүрисиң неге жылдам?*
- *Жумысым көп шығар?!*

Усы сораў-жууаплар арқалы қумырсақаның тынып- тыншымас хәрекетлери, мийнеткешлиги, сабырлылығы адамзат баласына үлги етилген. «Ким күшли?» деп аталатуғын айтпышлар да ең соңында қумырсақаның

хәммеден үстин келиўи менен жуўмақланатуғынлығы белгили. Өйткени, аңыз хәм әпсаналарда қумырсақ мийнеткешликтің, сабырлықтың тымсалы саналады.

Мәселен, қыян-кески урыслардың биринде аўыр жарақатланған Әмир Темир әбден халдан тайып, төзими таўсылып, хәмме нәрседен гүдер үзгендей халатта жатырғанында дән арқалаған бир қумырсаңның арқасындағы жүги менен кишкене ғана дүмпешиктен асырыла алмай елиў мәрте өрмелеп барып қулап түскенлигин, сонда да изине қайтпай, елиў биринши хәрекет еткенинде соған шыққанлығын көрип хәм өзи де соннан жуўмақ шығарып, қәдди-бойын тиклейди және сонны өмирлик дәснегине, қағыйдасына айландырған екен.

Улыўма алғанда, *айтпышлар* Орайлық Азия халықлары дәретиўшилигинде ертеден бар фольклорлық қәлип. Жанрға тән үлгилер «Хәкке қайда?», «Түлкишек», «Қуслар қайда қайда барасыз?», «Түйе, түйе – түйелер...» тәризли қызықлы сораў-жуўаплы сөйлесиўлердиң дәретилиўи менен бирге қайта жаңғырып отырған хәм жаңаша пәт пенен жанланған. Сонлықтан балалар өзлери билген, үйренген хәрқандай қатарларды да солардың үлгисине салып айта берген. Соның себебинен, олар көпвариантлылыққа ийе болып, кишкенелердиң өзлери атқаратуғын дәретпелерге де айланып қалған хәм балалар фольклорынан беккем орын ийелеген.

Әдебиятлар

1. Аимбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
2. Шылманов П. Миллий балалар ойынлары. – Нөкис: Билим, 1996.
3. U.Tusinbaeva G.Kamalova MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARGA MUSIQAVIY TARBIYA BERISHDA MUSIQA RAHBARINING O'RNI
4. Dauletbaev T. Q. QORAQALPOQ BAXSHICHILIK SAN'ATINING RIVOJIDA G 'AYRATDIN UTEMURATOVNING MEHNATLARI //Вестник музыки и искусства. – 2024. – Т. 1. – №. 3. – С. 90-94.
5. U.Tusinbaeva G.Kamalova XALÍQ MUZÍKA DÓRETPELERIN HÁM SALT DÁSTÚRLERDI ÚYRENIW ARQALÍ JASLARDI RUWXIY ESTETIKAĞA TÁRBIYALAW
6. U.Tusinbaeva G.Kamalova MEKTEP OQÍWSHÍLARÍNDA MUZÍKA TÁLIMI ARQALÍ ESTETIKALÍQ TÁRBIYA MÁDENIYATÍN QÁLIPLASTIRIW

7. U.Tusinbaeva G.Kamalova JÁHÁN OPERA KÓRKEM ÓNERINDE JUZEPPE VERDI DÓRETIWSHILIGINÍŇ ORNI RIGALETTO OPERASINIŇ KÓRINISLERINDEGI ARIYALADIŇ QISQASHA TÚSINIGI .
8. U.Tusinbaeva G.Kamalova OYANIŇW DÁWIRI MUZÍKA KÓRKEM ÓNERI
9. U.Tusinbaeva MIRZA ULUGBEKTIŇ JÁHÁN ILIMINE QOSQAN
10. U.Tusinbaeva ÁJINIYAZ QOSÍQLARINIŇ KÓRKEM ÓNERDEGI ÁHMIYETI
11. U.Tusinbaeva G.Kamalova MUZÍKA OQÍW ORÍNLARÍŇDA MUZÍKA ÁDEBIYATÍ PÁNIN OQÍTÍW USÍLLARÍ HÁM WAZIYPALARÍ